

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.9>

ЮРИДИЧНІ НАСЛІДКИ ЗЛОВЖИВАННЯ МАТЕРІАЛЬНИМ ПРАВОМ

Іванов В.П.,

*аспірант Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України*

ORCID: 0009-0005-6687-3749

Іванов В.П. Юридичні наслідки зловживання матеріальним правом.

У статті здійснено комплексний аналіз юридичних наслідків зловживання суб'єктивним правом у сфері матеріального права. Обґрунтовано, що зловживання правом, попри зовнішню відповідність формальним приписам, суперечить загальним принципам правової системи, порушує баланс прав і інтересів сторін, а відтак потребує належного правового реагування. Пропонується розмежування правових наслідків залежно від характеру поведінки: або як деліктна дія, що тягне за собою відповідальність, або як поведінка, яка хоч і є формально правомірною, але свідчить про недобросовісність у здійсненні права.

Виокремлено два підходи до розуміння правової природи зловживання – як самостійного правового явища, що займає проміжне положення між правомірною поведінкою і правопорушенням та як різновиду правопорушення з усіма притаманними останньому ознаками та правовими наслідками. Особливу увагу приділено дослідженню норм Цивільного кодексу України, які передбачають спеціальні заходи реагування на недобросовісну поведінку – визнання правочину недійсним, відмову в судовому захисті, зобов'язання припинити порушення тощо. Проаналізовано також випадки, коли зловживання суб'єктивним правом визнається правопорушенням у публічному праві – в адміністративних і кримінальних правовідносинах, з відповідними санкціями.

Запропоновано авторську систематизацію заходів протидії зловживанню правом у галузі матеріального права за чотирма критеріями: функціональним призначенням (превентивні, відновлювальні, зобов'язувальні, санкційні), предметом правового впливу (майнові та немайнові), процесуальною формою реалізації (судові та позасудові) та суб'єктом ініціювання (суд або зацікавлена сторона). Акцентовано увагу, що юридичні наслідки зловживання не обмежуються покаранням, а виконують також регулятивну та превентивну функції, сприяючи зміцненню добросовісності, справедливості та правової визначеності як системоутворюючих елементів правопорядку.

Представлені висновки підтверджують, що правова природа зловживання правом у матеріальній сфері охоплює як деліктний вимір, притаманний класичним правопорушенням, так і специфічну форму відхилення від поведінки, що відповідає принципу добросовісності, яка не завжди передбачає пряме порушення правової норми, але все ж потребує належної правової реакції. Це, своєю чергою, вимагає подальшого теоретичного й правового осмислення та вироблення чітких критеріїв легітимного здійснення прав в умовах сучасного правопорядку. Водночас залишається актуальним питання зловживань у процесуальній сфері, таких як маніпулювання процесуальними правами та інструментами, оскільки вони можуть становити не менш серйозну загрозу верховенству права та ефективності правосуддя.

Ключові слова: зловживання правом, зловживання повноваженнями, суб'єктивне право, матеріальне право, правопорушення, юридична відповідальність.

Ivanov V.P. Legal consequences of abuse of substantive rights.

The article presents a comprehensive analysis of the legal consequences of abuse of subjective rights in the field of substantive law. It is substantiated that the abuse of rights, despite its external compliance with formal legal provisions, contradicts the general principles of the legal system, disrupts the balance of rights and interests of the parties, and therefore requires appropriate legal response. A differentiation of legal consequences is proposed, depending on the nature of conduct - either as a delictual act subject to liability, or as conduct that, while formally lawful, constitutes bad faith in the exercise of a permitted right.

Two approaches to understanding the legal nature of abuse are distinguished: first, as an autonomous legal phenomenon occupying an intermediate position between lawful conduct and legal offense; and second, as a type of offense with all the characteristics and legal consequences typical of a violation. Special attention is given to the provisions of the Civil Code of Ukraine that provide for specific legal responses to bad-faith behavior - such as invalidation of a transaction, denial of legal protection, or obligation to cease the violation. The article also analyzes cases where abuse of subjective rights is recognized as a legal offense in the public law sphere, namely in administrative and criminal relations, with the application of relevant sanctions.

An original systematization of legal measures countering the abuse of rights in substantive law is proposed, structured along four dimensions: functional purpose (preventive, restorative, obligational, punitive), subject of legal impact (property-related and non-property-related), procedural form of implementation (judicial and extrajudicial), and initiating subject (court or interested party). It is emphasized that the legal consequences of abuse are not limited to punitive sanctions but also fulfill regulatory and preventive functions, contributing to the reinforcement of good faith, fairness, and legal certainty as foundational elements of the legal order.

The presented findings support the conclusion that the legal nature of abuse of rights in the substantive sphere encompasses both a delictual dimension -characteristic of classical offenses - and a specific form of deviation from good-faith behavior, which may not always involve a direct violation of a legal norm but nevertheless requires adequate legal reaction. This, in turn, calls for further theoretical and legal reflection and the development of clear criteria for the legitimate exercise of rights in modern legal conditions. At the same time, the issue of procedural abuses - such as manipulation of procedural rights and instruments -remains pressing, as it may pose an equally serious threat to the rule of law and the effectiveness of justice.

Key words: abuse of right, abuse of authority, subjective right, substantive law, legal violation, legal liability.

Постановка проблеми. Зловживання суб'єктивними правами у сфері матеріального права становить складне та багатовимірне правове явище, суть якого полягає у використанні прав, наданих законом, у спосіб, що суперечить їх соціальному призначенню та фундаментальним засадам правопорядку. Такі дії можуть формально не виходити за межі дозволеного законом, однак порушують принципи добросовісності, розумності та справедливості, тим самим дестабілюючи баланс між приватними та суспільними інтересами. Подібна поведінка нівелює ідею права як засобу справедливого регулювання суспільних відносин, трансформуючи його інструментарій у засіб досягнення приватних цілей без урахування прав, інтересів інших учасників правовідносин.

Проблематика зловживання правом постає особливо гостро у тих сферах, де об'єктивна асиметрія між правами сторін правовідносин створює передумови для недобросовісного використання правових механізмів. Йдеться, зокрема, про договірні зобов'язання, корпоративне управління, антимонопольне регулювання, а також ситуації зловживання батьківськими правами та обов'язками або службовими повноваженнями. Функціональне викривлення призначення правових норм підриває довіру до інституту права загалом, ускладнює ефективне правозастосування та вимагає адекватних механізмів реагування з боку держави та судової влади.

У цих умовах завдання правозастосування полягає не лише у констатації факту правової аноmalії, а й у виробленні системної та змістовної реакції, здатної відновити порушену справедливість, забезпечити рівновагу інтересів та водночас створити стримуючі механізми для запобігання подібним зловживанням у майбутньому. Це передбачає необхідність переходу від формального тлумачення правових приписів до застосування ціннісно орієнтованого підходу, який дозволяє враховувати не лише текст норми, а й її мету, функцію та контекст. У цьому зв'язку юридичні наслідки зловживання правом набувають комплексного значення – як превентивного, так і відновлювального, компенсаторного і, за потреби, карального.

Складність правового регулювання полягає також у фрагментарності нормативної бази. Явище зловживання правом охоплюється нормами цивільного, адміністративного, кримінального та спеціального законодавства, які не завжди узгоджені між собою ані за термінологією, ані за критеріями кваліфікації правопорушення. Наявність прогалин і колізій у цій сфері істотно ускладнює правозастосовну практику та потребує систематизації і теоретичного узагальнення.

Отже, сучасний правопорядок потребує не лише розширеного розуміння цього явища, а й розробки уніфікованих підходів до кваліфікації та реагування на випадки зловживання матеріальним правом. Це, своєю чергою, зумовлює необхідність доктринального осмислення юридичних наслідків такої поведінки з метою вдосконалення механізмів протидії, забезпечення їх справедливості, ефективності та відповідності принципам правової держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика зловживання суб'єктивним правом привертає значну увагу як представників загальнотеоретичної юриспруденції, так і дослідників окремих галузей права. Теоретичні засади цього явища висвітлювались у працях Т. Борох, Г. Старковської, Т. Полянського, Д. Тихомирова, Н. Харченко, які розглядали зловживання правом як своєрідну аномалію правомірної поведінки, що формально відповідає вимогам закону, але суперечить його ціннісному змісту. Питання цивільно-правових наслідків зловживання у договірній та корпоративній сферах стали предметом дослідження А. Сидоренка, Г. Онищенко, які акцентували увагу на недобросовісному характері таких дій та необхідності належного правового реагування. У контексті доктринального осмислення юридичної відповідальності за зловживання правом вагомий внесок зробили Л. Калениченко, М. Цвік, О. Петришин, які розглядали це явище в межах деліктної концепції права. Водночас, попри наявність ґрунтовних теоретичних розвідок, системне бачення юридичних наслідків зловживання правом, їх функціонального поділу, типологізації та співвідношення приватноправових і публічно-правових форм реагування, залишається недостатньо розробленим. Це і зумовлює актуальність подальшого дослідження теми.

Метою статті є комплексне дослідження юридичних наслідків зловживання суб'єктивним правом у сфері матеріального права, з урахуванням нормативного регулювання, специфіки деліктного та неделіктного підходів до зловживання правом. Дослідження спрямоване на виявлення проблем, пов'язаних із кваліфікацією зловживань, оцінкою їх впливу на баланс прав, інтересів у правовідносинах, а також на обґрунтування необхідності поєднання формального і ціннісного підходів у судовій практиці для забезпечення справедливого регулювання.

Основні результати дослідження. У науковій правовій думці триває активна дискусія щодо природи та правового статусу зловживання правом, що зумовлює існування кількох концептуально відмінних підходів до його трактування. Одні дослідники розглядають зловживання правом як окремий, самостійний феномен, який займає проміжне положення між правомірною та протиправною поведінкою. Згідно з цим підходом, зловживання не є класичним порушенням норм права, однак має специфічні ознаки, що дають підстави для його кваліфікації як самостійного виду юридично значущої поведінки.

На підтвердження першого з наведених підходів, згідно з яким зловживання правом розглядається як особливий вид правової поведінки, науковці звертають увагу на те, що така поведінка, хоч і здійснюється у межах формально дозволених правових меж, насправді має соціально шкідливий характер. Так, Т. С. Борох розглядає зловживання суб'єктивним правом як форму реалізації правомочностей, що, залишаючись зовні правомірною, порушує баланс інтересів і суперечить цільовому призначенню правового регулювання [1, с. 31-32]. У подібному розумінні Г.О. Старковська підкреслює, що зловживання правом може проявлятися як дія чи бездіяльність, яка, будучи зовнішньо формальною, призводить до негативних правових наслідків [2, с. 79].

Представники цієї концепції наголошують, що така поведінка створює видимість правомірності, хоча насправді є девіацією, що підриває саму сутність правового регулювання. Як зазначено у підручнику з теорії держави і права, подібні дії утворюють «ілюзію правомірності», що ускладнює їх правову кваліфікацію [3, с. 334]. Зловживання правом, таким чином, часто призводить до обмеження прав інших осіб, створює необґрунтовані переваги одного суб'єкта над іншим [4, с. 134], та може мати наслідком завдання шкоди як окремим особам, так і державі чи суспільству загалом [5, с. 31].

Окремі дослідники також акцентують увагу на психоемоційній стороні такої поведінки. Т. Полянський стверджує, що зловживання правом завжди є умисною дією, хоча інші автори визнають можливість заподіяння шкоди навіть без умислу, коли вона виникає фактично – у тому числі як моральна або матеріальна шкода [6, с. 130; 7, с. 27].

Альтернативна точка зору, яка також набула поширення у юридичній доктрині, ґрунтується на трактуванні зловживання правом як «повноцінного» правопорушення. Прихильники цього підходу виходять із того, що поведінка суб'єкта, яка, хоч і здійснюється як правомірне, суперечить меті правового регулювання та порушує базові цінності правопорядку, повинна кваліфікуватися саме

як порушення закону. У межах цієї концепції пріоритетним критерієм правової оцінки виступає не формальна відповідність дій правовим нормам, а їх змістова відповідність загальним засадам права – добросовісності, справедливості, розумності.

Саме із застосуванням юридичної відповідальності безпосередньо пов'язується ця концепція розуміння природи зловживання правом. У межах другого підходу зловживання правом розглядається як деліктна поведінка, що тягне за собою юридичні наслідки у формі притягнення винної особи до відповідальності – адміністративної, цивільної чи кримінальної – залежно від характеру та галузевого контексту порушення. Такий підхід передбачає, що якщо суб'єкт права, реалізуючи надані йому повноваження, виходить за межі правомірності, зокрема шляхом порушення заборон чи навмисного заподіяння шкоди, його дії втрачають статус правомірної поведінки.

Отже, перевищення меж реалізації суб'єктивного права розглядається не як етична чи моральна проблема, а як юридично значущий факт, що зумовлює настання негативних правових наслідків. У таких випадках поведінка суб'єкта кваліфікується не інакше як правопорушення, яке підлягає санкціонуванню згідно з чинним законодавством [8, с. 73, 7, с. 27, 9, с. 190-191, 10, с. 33].

Проведений теоретичний та нормативний аналіз дозволяє дійти висновку про наявність істотних відмінностей у юридичних наслідках зловживання правом залежно від його галузевої природи. У кожному з випадків йдеться про потребу у релевантній правовій реакції, що враховує характер зловживання, його мету, форми прояву та спричинені наслідки. При цьому юридичні наслідки зловживання правом постають не лише як логічне завершення правової оцінки конкретної поведінки, а й як інструмент утвердження фундаментальних принципів сучасного правопорядку – справедливості, добросовісності, розумності та верховенства права. Саме тому системне осмислення цієї проблематики має спиратися на комплексний підхід, який передбачає не лише аналіз відповідних положень нормативно-правових актів, а й урахування сформованої практики їх застосування в судовій та адміністративній юрисдикції.

Реалізація суб'єктивного права у сфері матеріального права, яка за формальними ознаками відповідає законодавству, у випадках зловживання втрачає свою легітимність, оскільки суперечить засадничим принципам добросовісності, розумності та справедливості. Така поведінка порушує внутрішню аксіологічну рівновагу приватноправового регулювання, підриваючи довіру до права як інструменту справедливого врегулювання взаємних інтересів. Особливу загрозу вона становить у сферах, де спостерігається економічна чи інституційна нерівність сторін – зокрема у договірних правовідносинах, корпоративному управлінні, сфері конкуренції та антимонопольного контролю. У подібних випадках одна зі сторін може зловживати перевагами, що впливають із її домінуючого становища, використовуючи їх на шкоду іншій стороні.

Юридична реакція на таке зловживання має не лише компенсувати порушену рівновагу у конкретному випадку, але й забезпечити загальний запобіжний ефект. Заходи впливу можуть бути спрямовані на відновлення первісного стану, обмеження можливостей для подальших зловживань або забезпечення справедливого розподілу прав і обов'язків між учасниками правовідносин. Компенсаторна, відновлювальна та обмежувальна функції правозастосування у цьому контексті виступають як ключові механізми підтримання легітимності правової системи. Вони дозволяють не лише фіксувати факт неправомірної поведінки, але й реалізовувати правові заходи, що відповідають як формальним вимогам законодавства, так і ціннісним орієнтирам правового регулювання у сфері матеріального права.

З позиції юридичних наслідків у сфері матеріального права доцільно розрізняти зловживання суб'єктивним правом як використання наданих повноважень усупереч їх ціннісному призначенню, що формально не виходить за межі дозволеного, але суперечить принципам добросовісності, справедливості й розумності, та зловживання правом як правопорушення. У першому випадку йдеться не про притягнення до класичної юридичної відповідальності, а про настання так званих «негативних» правових наслідків, зокрема у формі відмови в судовому захисті чи визнанні права, що реалізується з порушенням морально-правових засад. У другому ж – дії суб'єкта права кваліфікуються як порушення закону, що тягне за собою відповідальність відповідно до матеріально-правових норм. Така диференціація має суттєве значення для правозастосування, адже визначає як правову природу порушення, так і характер реагування держави [11, с. 33-34].

У межах цивільно-правового регулювання наслідки недобросовісного здійснення суб'єктивних прав отримали нормативне закріплення у статтях 13 та 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Законодавець визнає, що навіть формально правомірні дії можуть суперечити цін-

нісним засадам цивільного права, якщо вони здійснюються всупереч меті, соціальному змісту або призначенню наданих прав. Зокрема, ч. 6 ст. 13 ЦК України прямо встановлює, що у разі порушення вимог щодо реалізації цивільних прав, зокрема принципів добросовісності, розумності та справедливості, суд уповноважений зобов'язати особу припинити відповідну поведінку, а також застосувати інші передбачені законом заходи впливу.

Це свідчить про переорієнтацію з формального розуміння меж суб'єктивного права на оцінку його цільової реалізації. Ключовим у цьому підході є усвідомлення того, що правомірність поведінки визначається не лише відповідністю буквальному припису закону, а й дотриманням етичних та функціональних орієнтирів, закладених у саму сутність правового регулювання. Відтак принцип добросовісності набуває статусу інтегративного критерію правомірної реалізації цивільних прав, що дозволяє правозастосовним органам гнучко реагувати на ситуації зловживання, навіть якщо вони маскуються під формальну законність.

У ст. 16 ЦК України передбачено комплекс юридичних засобів, які можуть бути застосовані у разі вчинення зловживання суб'єктивним правом. Серед них: визнання правочину недійсним, припинення дій, що порушують право, відновлення становища, яке існувало до моменту порушення, а також відшкодування майнової та немайнової шкоди. Важливою є норма частини третьої цієї статті, яка надає суду право відмовити у захисті цивільного права чи інтересу особі, якщо її поведінка суперечила вимогам ст. 13 ЦК України, тобто принципам добросовісності, розумності та справедливості.

У сфері договірної регуляції така правова позиція виявляється через можливість застосування реституції (відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України) як способу відновлення початкового правового становища сторін. Крім того, у випадках наявності ознак недобросовісної поведінки, може бути застосована презумпція недобросовісності, що змінює розподіл тягаря доказування між сторонами. Така судова практика ґрунтується не лише на формальних нормах, а й на загальних засадах приватного права, закріплених у ст. 3 ЦК України, де добросовісність, розумність і справедливість визначаються як ключові орієнтири правомірної поведінки. У цьому контексті принципи стають не декларативними, а реально діючими критеріями, що дозволяють судам здійснювати гнучке й обґрунтоване тлумачення та оцінку дій учасників цивільного обороту.

Таким чином, юридичні наслідки зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві можуть набувати як характеру негативної реакції (відмова в судовому захисті, припинення дії, визнання недійсності правочину), так і превентивної функції (заборона певної поведінки, формування відповідної судової практики). Вони покликані не лише усунути конкретне порушення, а й забезпечити загальний баланс між формальною законністю та матеріальною справедливістю у правовідносинах. Такий підхід відображає поступовий відхід національної правової системи від суто формально-догматичної моделі правозастосування та утвердження аксіологічного підходу, за якого критерієм допустимості реалізації суб'єктивного права визнається не лише його зовнішня правомірність, а й відповідність соціальному призначенню та ціннісним орієнтирам правової системи. Це, у свою чергу, сприяє зміцненню принципів добросовісності, правової визначеності й довіри до правосуддя.

Отже, юридичні наслідки зловживання суб'єктивним правом у цивільному праві можуть виконувати як каральну функцію (через припинення поведінки або відмову у захисті), так і превентивну функцію (шляхом запобігання подальшим зловживанням правом), водночас відіграючи важливу роль у підтриманні співвідношення між формальною правомірністю дій та їх відповідністю принципам справедливості, добросовісності та розумності у межах правовідносин. Це свідчить про поступовий перехід у національній правовій системі від формально-догматичного до ціннісного підходу, в межах якого критерієм допустимості реалізації суб'єктивного права виступає не лише його формальна законність, а й відповідність меті, на яку воно спрямоване. Такий підхід сприяє зміцненню принципів добросовісності, правової визначеності та довіри до правосуддя, водночас слугуючи інструментом для забезпечення належного балансу між формальною законністю та матеріальною справедливістю у правовідносинах.

Як було показано, в окремих випадках зловживання суб'єктивним правом у цивільно-правових відносинах не супроводжується явним порушенням норм закону, але розцінюється як невідповідна ціннісним засадам реалізація наданих повноважень. Утім, поряд із такими формами прояву існують ситуації, коли зловживання правом виходить за межі недобросовісної поведінки й набуває рис повноцінного правопорушення, що прямо передбачене законодавством. У таких ви-

падах йдеться вже не лише про порушення принципів добросовісності чи справедливості, а про посягання на охоронювані законом суспільні відносини, що тягне за собою адміністративну або кримінальну відповідальність. Саме ці ситуації заслуговують на окремий розгляд як приклади правового реагування на зловживання у межах публічного порядку.

У випадках, коли зловживання правом набуває ознак правопорушення, застосування заходів юридичної відповідальності виступає ключовим інструментом державного реагування. Такі заходи не лише виконують каральну функцію, спрямовану на покарання правопорушника, а й мають відновлювальний і превентивний ефект – вони дозволяють компенсувати завдану шкоду, відновити порушені права та запобігти повторенню подібних діянь у майбутньому. Зловживання суб'єктивним правом, що суперечить його соціальній меті та завдає шкоди публічним або приватним інтересам, підриває правову стабільність та порушує цілісність суспільних відносин. У цьому контексті притягнення винної особи до юридичної відповідальності є не лише способом захисту інтересів окремих суб'єктів, а й необхідною умовою підтримання правопорядку та довіри до правової системи в цілому.

Заходи юридичної відповідальності, як особлива форма державного примусу, мають низку усталених ознак, що вирізняють їх серед інших способів правового впливу. Насамперед, вони характеризуються державно-примусовим характером та застосовуються виключно у зв'язку з вчиненням правопорушення – зокрема у випадках зловживання правом, що завдає шкоди іншим учасникам правовідносин або порушує суспільно значущі інтереси. Основою для застосування відповідальності є встановлений факт неправомірної поведінки, що підлягає юридичній кваліфікації та правозастосовному реагуванню в рамках компетенції уповноважених органів [12, с. 14-15].

Крім того, юридична відповідальність виконує не лише каральну функцію, а й виховну, превентивну та відновлювальну. Її запровадження має на меті не лише покарання правопорушника, а й попередження повторних порушень, формування у суб'єктів правовідносин орієнтації на дотримання засад добросовісності, розумності та справедливості. У межах публічно-правового регулювання така відповідальність реалізується через правозастосовну діяльність держави, що здійснюється відповідно до чітко визначених процедур, передбачених законодавством, і забезпечує захист прав та законних інтересів особи, суспільства та держави загалом [13, с. 301].

Дослідження положень чинного законодавства України свідчить про наявність прямої нормативної фіксації окремих складів правопорушень, що передбачають відповідальність саме за зловживання суб'єктивними правами або службовими повноваженнями. Це підтверджує тенденцію до визнання таких форм поведінки не лише аморальними чи недобросовісними, а й такими, що порушують публічний правопорядок і підлягають юридичному санкціонуванню. Зокрема, у сфері адміністративної відповідальності передбачено низку деліктів, пов'язаних із зловживанням монопольним становищем на ринку (ст. 166-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), порушенням законодавства про захист економічної конкуренції (ст. 166-18 КУпАП), зловживанням військовою службовою особою владою або службовим становищем (ст. 172-13 КУпАП), зловживанням опікунськими правами (ст. 167 Кримінального кодексу України (далі – КК України), привласненням, розтратою майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України), викраденням, привласненням, вимаганням вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодінням ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 262 КК України), неправомірним використанням службового становища посадовими особами (наприклад, зловживання владою або службовим становищем, перевищення повноважень (ст. 364, 365 КК України).

Ці норми демонструють, що законодавець визнає зловживання правом правопорушенням, яке за своєю суттю виходить за межі простого недотримання морально-етичних стандартів чи цивільної добросовісності, і передбачає за нього конкретні юридичні санкції, що реалізуються через механізми адміністративної або кримінальної відповідальності. Такий підхід слугує не лише засобом індивідуального покарання, а й інструментом загальної превенції, спрямованої на забезпечення балансу між інтересами суб'єктів правовідносин та підтримання стабільності правового порядку.

Узагальнення видів санкцій, що передбачені законодавством України за вчинення правопорушень, які кваліфікуються як зловживання правом або повноваженнями, дозволяє дійти висновку про різноплановість та багаторівневість заходів юридичної відповідальності, що застосовуються

у таких випадках. Згідно з положеннями КУпАП, до найпоширеніших адміністративних стягнень належать штрафи та адміністративний арешт з утриманням на гауптвахті (останнє – переважно щодо військовослужбовців та прирівняних до них осіб).

У свою чергу, КК України передбачає ширший спектр заходів кримінально-правового впливу, зокрема: штраф, обмеження волі, позбавлення волі на визначений строк, позбавлення права обіймати певні посади або здійснювати певну діяльність, покарання у вигляді виправних робіт, пробацийний нагляд, а також конфіскація майна як додатковий захід. Кожен із цих видів покарань виконує комплексну функцію – від репресивної та превентивної до відновлювальної, спрямованої на забезпечення публічної безпеки, відновлення порушеної правової рівноваги та недопущення повторення аналогічних зловживань у майбутньому.

Слід звернути увагу, що юридичні наслідки зловживання правом регламентуються не лише нормами адміністративного чи кримінального законодавства, а й спеціальними положеннями галузевих нормативно-правових актів. Зокрема, у сфері регулювання економічної конкуренції правові механізми протидії недобросовісній поведінці суб'єктів господарювання закріплені у Законі України «Про захист економічної конкуренції». Статті 51-55 цього закону передбачають вичерпний перелік заходів впливу у разі порушення вимог конкурентного законодавства, зокрема при вчиненні дій, що мають характер зловживання монополієм (домінуючим) становищем. Такі порушення тягнуть за собою подвійну відповідальність: публічно-правову – у вигляді штрафних санкцій, які накладаються Антимонопольним комітетом України, та приватно-правову – шляхом усунення негативних наслідків для конкуренції та компенсації шкоди постраждалим суб'єктам господарювання. У деяких випадках до правопорушника може бути застосовано примусовий поділ – як крайній захід, що використовується з метою усунення загроз для економічного порядку і відновлення балансу інтересів на відповідному ринку.

Аналізуючи особливості зловживання правом у сфері державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, слід зазначити, що Закон України «Про природні монополії» встановлює багатокомпонентну систему юридичних наслідків, яка охоплює як заходи економічного характеру, що застосовуються до господарюючих суб'єктів, так і механізми персональної відповідальності державних регуляторів та їх посадових осіб. Так, згідно зі статтею 17 цього Закону, у разі порушення встановлених норм суб'єкти природних монополій можуть бути притягнуті до відповідальності шляхом накладення штрафних санкцій, що здійснюється уповноваженими органами. Крім того, відповідно до статті 19, у випадку отримання прибутку внаслідок протиправної поведінки, законодавством передбачено його примусове вилучення до Державного бюджету України у судовому порядку, що є виразом заборони неправомірного збагачення та реалізації принципу економічної справедливості. Окремим блоком регламентується відповідальність державних регуляторів, яка передбачає відшкодування збитків, заподіяних суб'єктам господарювання внаслідок неправомірних рішень, дій чи бездіяльності органів регулювання у порядку цивільного судочинства. Крім того, посадові особи цих органів несуть відповідальність за порушення службових обов'язків, зокрема за незаконне розголошення комерційної таємниці (стаття 20). У сукупності зазначені положення свідчать про формування законодавцем комплексної системи протидії зловживанням правом у цій специфічній сфері, яка спрямована не лише на усунення правопорушень, але й на відновлення порушених прав та запобігання повторним зловживанням.

Отже, при вчиненні правопорушення особа втрачає можливість реалізувати належне їй суб'єктивне право внаслідок порушення прямих законодавчих заборон або невиконання покладеного на неї юридичного обов'язку. Водночас у випадку зловживання правом суб'єкт формально діє в межах дозволеного, однак спосіб такої реалізації суперечить правовому призначенню відповідного повноваження, його соціальній меті та ціннісним орієнтирам правової системи. Як наслідок – бажаний правовий ефект не досягається, оскільки така поведінка не визнається правомірною. Зазначене розмежування базується на концепції зловживання правом як особливого виду деліктної поведінки, яка хоча й не порушує безпосередньо заборонену норму, однак відхиляється від базових принципів правозастосування – добросовісності, розумності та справедливості. У такому контексті реалізація судом своїх повноважень вимагає не лише формального тлумачення правових норм, а й застосування оціночного підходу, який дозволяє співвіднести поведінку особи з імперативами правомірності, закріпленими у статтях 3, 13 та 16 ЦК України. Саме через такий підхід забезпечується не тільки юридична формалізація справедливості, а й змістовне узгодження

судового реагування з фундаментальними засадами правової держави та етичним виміром цивільного обороту.

Виходячи з результатів аналізу чинного законодавства, вважаємо за доцільне класифікувати заходи протидії зловживанню правом у сфері матеріального права за ознаками, які відображають їх функціональне призначення, юридичну природу та особливості правового механізму їх реалізації.

Узагальнюючи доктринальні підходи та судову практику, заходи реагування на зловживання суб'єктивними правами у матеріальній сфері можуть бути класифіковані за кількома критеріями. З огляду на їх функціональне призначення, вони поділяються на превентивні (наприклад, відмова у судовому захисті за недобросовісної реалізації права), зобов'язальні (зобов'язання припинити зловживання або змінити характер правовідносин), відновлювально-компенсаційні (реституція, відшкодування матеріальної чи моральної шкоди), а також деліктні, тобто санкційні заходи, що передбачають юридичну відповідальність за правопорушення (наприклад, штраф чи позбавлення волі). Залежно від предмета правового впливу, відповідні заходи поділяються на майнові (пов'язані з економічними інтересами сторін) та немайнові (спрямовані на захист особистих прав чи публічного інтересу). За процесуальною формою реалізації розрізняють судові засоби (у межах позову або іншого провадження) та позасудові, що застосовуються на досудовому етапі або у сфері адміністративного контролю. Нарешті, за суб'єктом ініціювання заходи можуть застосовуватись як за заявою зацікавленої особи, так і за ініціативою суду.

Запропонована типологія дозволяє комплексно осмислити природу зловживання правом у матеріально-правовій площині, розмежовуючи засоби реагування залежно від природи правопорушення, інтересу, що захищається, та форми правозастосування.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати цілісне бачення юридичних наслідків зловживання суб'єктивним правом у матеріальній сфері як багатокомпонентного правового явища, що охоплює як приватно-, так і публічно-правові форми реагування. У ситуаціях, коли дії суб'єкта набувають ознак правопорушення, порушуючи законодавчо визначені заборони або перевищуючи межі повноважень, до особи застосовуються передбачені законодавством заходи юридичної відповідальності. Йдеться, зокрема, про адміністративні та кримінальні санкції, з-поміж яких штраф, обмеження або позбавлення волі, позбавлення права займати певні посади чи здійснювати професійну діяльність, а також інші форми покарання, що мають карально-компенсаторний характер. Такі заходи спрямовані на відновлення правопорядку, забезпечення суспільного балансу та превенцію аналогічних порушень у майбутньому.

Водночас, коли йдеться про недобросовісне використання дозволених правових інструментів, тобто про реалізацію суб'єктивного права всупереч його функціональному призначенню, без порушення буквальних норм, правові наслідки мають інший характер. У цьому разі правозастосовна реакція втілюється у формах приватноправового впливу: відмова у судовому захисті, визнання правочину недійсним, застосування реституції, припинення дій, що порушують права іншої сторони тощо. Застосування таких наслідків обумовлюється необхідністю відновлення порушеної рівноваги у правовідносинах, захисту добросовісних суб'єктів та утвердження засад справедливості й правової визначеності.

Комплексний характер наслідків зловживання правом свідчить про те, що сучасне правозастосування не обмежується виключно покаранням. Його завдання полягає також у превенції повторних зловживань, поновленні справедливості, компенсації завданої шкоди та формуванні належної правової культури. У цьому контексті юридичні наслідки виконують не лише охоронну, а й регулятивну, відновлювальну й профілактичну функції. Такий підхід демонструє тенденцію до поступового переходу від формально-догматичного до ціннісно-орієнтованого бачення меж реалізації суб'єктивних прав.

Загалом, викладені положення дозволяють дійти висновку, що правова природа зловживання правом у матеріальній сфері охоплює як деліктний аспект, притаманний класичним правопорушенням, так і особливу форму відхилення від добросовісної поведінки, яка не завжди супроводжується порушенням норми, однак потребує адекватного реагування. Це, своєю чергою, вимагає подальшого теоретико-правового осмислення та вироблення чітких критеріїв правомірності реалізації права в сучасних умовах. Водночас актуальним залишається питання дослідження процесуальної специфіки зловживань, зокрема, маніпуляцій процедурними правами та інструментами, що можуть становити не менш серйозну загрозу для правопорядку і ефективного правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Борох Т.С. Зловживання правом в сімейних правовідносинах: дис. ... д-ра філософії: 081 «Право»; наук. кер. Явор О.А.; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2022. 181 с.
2. Старковська Г.О. Зловживання правом: загально-теоретичне дослідження. Маріуполь. 2021. 105 с.
3. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
4. Сидоренко А.С. Зловживання правом суб'єктами трудових правовідносин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05, Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х., 2012. 190 с.
5. Онищенко Г. Проблема існування категорії “зловживання правом”. *Юридичний журнал*. 2007. № 2. С. 30–33.
6. Полянський Т. Зловживання правом (загальнотеоретичний аспект). *Право України*. 2010. № 1. С. 128–134.
7. Тихомиров Д.О., Харченко Н.П. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. № 38(1). С. 26–29.
8. Осадчук С.С., Осадчук М.Л. Форми зловживання цивільним правом. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 4 (8). С. 69–77.
9. Шестопалова Л. Поняття «зловживання» в законодавстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 9. С. 186–192.
10. Буроменська Н.Л. Поняття та ознаки принципу заборони зловживання правом. *Правова держава*. 2019. Т. 0, № 33. С. 29–35.
11. Карнаух Б. Зловживання правом та його правові наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–36.
12. Калениченко Л. І. Юридична відповідальність: поняття, ознаки. *Держава і регіони. Серія: Право*. 2020. Т. 1, № 1. С. 12–17. URL: <https://doi.org/10.32840/1813-338x-2020.1-1.2>.
13. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.